

JUBILEUM VEĽKÉHO FILOZOFA HUMANIZMU

IGOR HRUŠOVSKÝ

Pred 160 rokmi umrel Johann Gottfried Herder, popri Kantovi, Lessingovi, Goethem a Schillerovi jeden z najvýznamnejších predstaviteľov nemeckého osvietenstva, s výraznou plebejsko-demokratickou orientáciou. Svojím humanitným demokratizmom a diferencovaným historicizmom sa značne povzniesol nad povrchný racionalistický moralizmus väčšiny svojich osvietenských predchodcov v Nemecku. Podľa Goetheho slov Herder bol skutočným učiteľom humanity svojho národa. Na jeho náhrobnej doske sú vytesané slová „svetlo, život, láska“.

Narodil sa roku 1744 v provinčnom mestečku Mohrungen vo východnej časti Pruska. V rokoch 1762—1764 študoval za ťažkých existenčných podmienok v Kráľovci, kde naň vplývali najmä Kant a Johann Georg Hamann (1730—1788). Kriticky si z nich osvojil všetko, čo bolo v súlade s jeho humanisticko-demokratickým zameraním.

Veľa čerpal najmä z Kantovej prírodnej filozofie, jeho prostredníctvom sa zoznámil s dielom Humea i s revolučnými ideami Rousseaua, ktoré vtedy znepokojovali svet. Hamann ho bližšie oboznámil s Homérom a s dielom Shakespeara a zvlášť ho zaujímal o štúdium a meritórne oceňovanie ľudovej slovesnosti. Postupne tu v Kráľovci Herder vnikol aj do ideového sveta F. Bacona a A. Shaftesburyho (1617—1713), ďalej G. Bruna, Leibniza, Johanna Joachima Winckelmanna (1717—1768) a Lessinga.

Roku 1764 sa ujal učiteľského a neskoršie kazateľského povolania v Rige. Toto kedysi hansové mesto malo vtedy ešte samosprávu a bolo pod ruskou ochranou. Herder aj tu pokračoval v štúdiu francúzskych osvietencov a najmä diela Leibniza a Shaftesburyho. Tu vyšli aj prvé jeho knižné práce.

Po piatich rokoch (1769) sa vypravil na európsky západ, najprv do Nantes a odtiaľ do Paríža, kde sa aj osobne zoznámil s pokrokovými francúzskymi mysliteľmi. Krátko na to sa v Hamburgu stretol s Lessingom a roku 1770 sa v Strassburgu spoznal s mladým Goethem. Toto zblíženie bolo veľmi významné z hľadiska revolučného vzostupu nemeckej kultúry a literatúry, lebo podnietilo formovanie hnutia Sturm und Drang a dalo nemeckému osvietenstvu revolučný impulz. Herder sa stal jeho ideovým vodcom.

V rokoch 1771—1776 pôsobil Herder ako dvorný kazateľ v Bückebergu, malej rezidencii nepatrného samostatného grófstva Schaumburg-Lippe. Aj tu sa popri svojich povinnostiach venoval historickým, psychologickým a estetickým štúdiám. Roku 1776 mu Goethe sprostredkoval miesto dvorného kazateľa u Karla Augusta,

sasko-weimarského panujúceho vojvodu. Tu potom už ostal až do svojej smrti roku 1803.

Herderov ideový vývin bol stimulovaný predovšetkým západoeurópskym osvietenstvom. Na základe osobných, veľmi často trpkých skúseností, ako aj vplyvom podrobného a konkrétneho štúdia histórie národov však Herder čoskoro prekonal abstraktné úvahy mnohých osvietencov o prirodzenom, rozumnom, cnostnom a dokonalom človekovi a nadobudol presvedčenie, že ľudské vlastnosti a kvality sú podmienené existenčnými podmienkami a konkrétnymi dejinnými osudmi.

Jeho príkry protifeudálny postoj a príklon k ľudovým masám boli vyvolané ťažkými životnými skúsenosťami a drsnými existenčnými starosťami, ktoré naň doliehali od včasnej mladosti. Už v Bückeburgu, i v prvých weimarských rokoch, vystupoval proti despotizmu a bezduchej mašinérii absolutistických štátikov i proti neznášanlivosti cirkevnej ortodoxie, obmedzujúcej slobodný rozvoj človeka. Vtedy aj jeho veľký druh Goethe básňou Prometheus a neskoršie básňou Človek vyjadril právo človeka na slobodu a sebazdokonaľovanie. Herder si čoraz jasnejšie uvedomoval, že panujúce feudálnoabsolutistické zriadenie je na prekážku akémukoľvek ďalšiemu hospodárskemu i politickému pokroku.

Herder vždy zmýšľal demokraticky a cítil hlboko humanisticky. Vystupoval za oslobodenie najmä roľníckych mas a mestskej chudoby spod feudálneho jarma a boj za národné zjednotenie organicky spájal s úsilím o sociálne oslobodenie.

Ako skutočný demokrati vrele privítal francúzsku revolúciu, zároveň si však uvedomoval, že v samom Nemecku ešte niet reálnych podmienok pre taký radikálny a revolučný prevrat, k akému došlo vo Francúzsku, pretože doma ešte pomery natoľko nedozreli. A tak ako vtedy vôbec v Nemecku, ani v diele Herdera nenachádzame ešte vyslovene materialistické idey, ale iba nábehy k nim, prejavujúce sa najmä panteistickými tendenciami, analogicky ako v diele Lessinga a Goetheho. Chápeme teda, že tak ako vtedy celá nemecká pokroková generácia, aj Herder sa pokúsil orientovať sa predovšetkým na hľadanie „skrytej vlasti“ v oblasti ducha.

Pokiaľ predsa len šlo o akú-takú konkrétnu činnosť, plebejsko-demokratická línia nemeckého osvietenstva sa v prvom rade snažila nadviazať kontakt s ľudovými masami. Spolu s tým sa u pokrokových nemeckých vzdelancov vynoruje aj záujem o štúdium ľudovej kultúry, v prvom rade ľudovej poézie. Herder zdôraznil, že literárna tvorba sa nabudúce musí osviežovať práve ľudovým básnictvom a inšpirovať sa pravými a hlboko pociťovanými reálnymi zážitkami. Týmto svojimi ideami Herder veľmi blahodarne ovplyvnil aj tvorbu samého Goetheho, ako sám priznal tento veľikán nemeckej literatúry a kultúry. Vôbec možno povedať, že vzájomný styk obidvoch týchto veľkých duchov bol obapoľne veľmi oplodňujúci: Herder vplýval na Goetheho najmä svojimi znalosťami dejín a schopnosťou ponímať históriu ako celistvé a zákonité plynutie, Goethe zase obohacoval Herdera okrem básnického diela výsledkami svojich prírodovedeckých výskumov. Obidvaja títo veľkí duchovia sa takto vzájomne dopĺňovali a obohacovali a spolu sa tiež zahĺbili do čítania a interpretovania filozofického diela Spinozu, ktoré ich utvrdilo v panteistickom ponímaní sveta.

V osemdesiatych rokoch sa Herder už otvorene hlásil k Spinozovi a v jeho

duchu popieral existenciu extramundánneho boha a vyznával iba božstvo imanentné prírode v zmysle jednoty a zákonitosti vesmírneho bytia. Pokiaľ ide o jednotlivé náboženské sústavy ako sa v histórii objavovali, Herder sa ich snažil interpretovať ako ideologické výtvary príslušných stupňov dejinného vývinu.

Na rozdiel od Spinozovho panteizmu Herder však vyznával, podobne ako Goethe, dynamický panteizmus. Podľa neho objektívna skutočnosť sa vyvíja a zdrojom vývinového pohybu sú príťažlivé a odpudivé hnacie sily, ktoré sú vraj podstatou skutočnosti. Prejavujú sa tak v prírode, ako aj v ľudských dejinách: zápas konštruktívnych a deštruktívnych síl je v priebehu vývinu prírody a spoločnosti sledovaný neustálym procesom vznikania a zmaru, a principiálne takto sa v histórii živej prírody a napokon ľudstva diferencujú dokonalejšie tvary. Sám človek ako najvyšší výtvar dejín sa v dôsledku svojho zdokonaľovania vždy aktívnejšie a účinnejšie podieľa na spoločenskom dianí a pokroku.

Práve dejiny a filozofia dejín sú ťažiskom ideovej aktivity Herdera. Vo veľšičom už anticipoval Heglovu historickú dialektiku. Tejto centrálnej problematike svojho filozofického snaženia venoval Herder svoje hlavné dielo *Idey k filozofii dejín ľudstva* (1784—1791) a *Listy na podporu humanity* (1793—1797). V týchto svojich dielach Herder na rozdiel od raných prác už rozhodne popiera intervenciu prozreteľnosti v dejinách. V riešení týchto otázok Herder nadviazal na niektoré objavné myšlienky Kantovej prírodnej filozofie, ktoré rozvinul ďalej v náhľad, že ľudstvo sa vo svojom zákonitom vývine vynára z lona vyvíjajúcej sa prírody. Podľa neho historické zákony sú najvyšším produktom genetických síl Zeme, sú to umocnené prírodné zákony. Vo svojich filozoficko-dejinných úvahách Herder prizerá na konkrétne existenčné podmienky národov, determinujúce ich spôsob života a charakteristické črty. V tomto ohľade Herder kriticky nadväzuje najmä na náhľady Montesquieuove. Výstižne zhrnuje tieto Herderove úvahy E. Városová týmito slovami: „Ak človek nie je nezávislou substanciou vo vzťahu k prírode, tým menej sa líši človek svojou ľudskou podstatou od iného človeka, národ od iného národa, rasa od inej rasy. Všetky umelé rozlíšenia, ktoré sa v minulosti vsunuli medzi ľudí, nemôžu narušiť ich prirodzenú rovnocennosť. Z lona prírody vyšlo jedno ľudské pokolenie. Aklimatizovalo sa na rôznych miestach Zeme a podľa konkrétnych životných potrieb rozvinulo rôzne svoje vlastnosti a stupne svojej kultúry. Pritom je to však stále jeden jednotný ľudský rod.“ (Slovanské obrodenecké myslenie, Bratislava 1963, 56.) Na základe štúdia dejín ľudstva došiel Herder k náhľadu, že príroda a ľudstvo tvoria celok, i keď protirečivý, a že obidve oblasti podliehajú neustálym vývinovým premenám.

Herder sa povzniesol nad osvietenký pochop tzv. prirodzeného človeka princípom evolučného aktivizmu, dosahujúceho v historických peripetiách vždy vyššie a vyššie roviny ľudskej slobody a humanity. V tých časoch Herder ešte nemohol postihnúť skutočné ženúce sily spoločenského vývinu a pokroku, jednako je závažný jeho poznatok, že dejiny sú výtvarom ľudí, včlenených do určitých prirodzených spoločenských celkov. Iba účasťou v spoločenskej aktivite nadobúda každý človek charakteristické ľudské črty a prejavuje ľudskú činnosť. V Herderových úvahách treba hodnotiť práve tento dôraz na spoločenskú aktivitu človeka, na jeho usilovanie o vysoké humanitné ciele.

V Herderovej filozofii dejín sa často stretávame so zrejmyými známkami dialektického prístupu k materiálu, ktoré významne podnietili ďalší rozvoj dialektickej metódy v nemeckej klasickej filozofii. Spoločenský pokrok, zdokonaľovanie človeka a rozvoj jeho kultúry podľa Herdera neprebiehajú priamočiaro, ale rôznymi okľukami a rozličnými zvratmi. Jednako vraj spoločenský vzostup nemožno nijako natrvalo zahatiť. Z tohto do istej miery už dialektického prístupu k dejinám Herderovi vyplynulo, že napríklad aj samotný feudalizmus, proti ktorému tak útočil, mal kedysi progresívne značenie a že len v dôsledku narastania nových pokrokových úsílí sa konečne stal anachronizmom. Z tohto hľadiska Herder vyznával dokonca aj nevyhnutnosť revolúcií v dejinách národov, kedykoľvek dozreli pre ne podmienky, i keď nepochopil ešte ich triednu podstatu. Neraz vyslovil presvedčenie, že ľud má právo povstať, keď reakčná vláda ho gníavi a ochromuje jeho čínorodú vôľu. Tento svoj poznatok vyslovil Herder už pred vypuknutím francúzskej revolúcie, a práve preto bez rozpakov oceňoval jej historický význam. Podľa neho práve prostredníctvom revolúcií dosahuje vývoj vždy vyššie a vyššie kvalitatívne stupne. Revolúcie v živote národov pokladal Herder priamo za „motus peristalticus“ spoločenského vývinu.

Vzostup spoločnosti k vyšším životným formám je tak či onak nevyhnutný a zákonitý a prispievať k nemu je preto podľa Herdera mravnou povinnosťou každého človeka, obmedzovaného a hateného vo svojej tvorivej práci despotizmom a tmárstvom. Kategrickým imperatívom človeka nastávajúcich čias musí byť oslobodenie spod feudálnych závor, aby človek plne mohol rozvíjať všetky ľudské hodnoty, ktoré v ňom driemu. A najmä humanita je od samého počiatku jednou z podstatných pozitívnych črt ľudskej prirodzenosti. Vo svojej veľkej monografickej práci (zatiaľ v rukopise) o osobnosti a diele J. G. Herdera E. Terray prilehavo hovorí, že už v Herderových prácach z raného obdobia stredobodom úvah je človek a že tieto úvahy sú preniknuté hlbokou humanistickou vierou; vo vtedajších nemeckých podmienkach postulovania humanity sa stalo výraznou formou protestu proti praxi feudálneho absolutizmu. Podľa Herdera dejinná dialektika je taká, že napriek vykorisťovaniu, útlaku, barbarstvu a vojnám, ktorými sú dejiny sprevádzané, úsilie po dokonalejšom spoločenskom poriadku a idea humanity vždy výraznejšie prenikajú a konkretizujú sa vo vždy vyšších civilizačných formách. Tento proces je nezadržateľný, ba dokonca rôzne protiventvá doby len stimulujú humanizačné úsilia pokrokových vrstiev ľudstva. V tejto súvislosti Herder prehľbil osvieteniskú ideu humanity. Podľa neho táto idea nevyviera iba z rozumovej úvahy, ale aj z ušľachtilého cítenia a charakteru človeka. Popri svetle rozumu veľa vraj záleží aj na výchove srdca, na utváraní charakteru. V tomto ohľade bol Herder stúpencom osvieteniského optimizmu a pripisoval veľký význam výchove a vzdelávaniu, ako závažným činiteľom zdokonaľovania a zušľachtľovania človeka, jeho povznesenia na vyššie štádiá humanity. Popritom však Herder horoval aj za materiálnu emancipáciu a pozdvihnutie životnej úrovne najširších vrstiev obyvateľstva, a to najmä roľníckych más a mestskej chudoby. Dôležitú úlohu v humanizácii človeka zastáva podľa Herdera napokon aj estetická výchova.

Podľa Herdera je človek v podstate spoločenský tvor a je odkázaný na pomoc

druhých ľudí nielen v otázke humanitného vzostupu, ale čo len na uhájenie vlastnej existencie. Od všeobecnej prosperity a blaha závisí aj individuálne blaho. Herder hovorí, že jedným z najprirodzenejších útvarov spoluúčinkujúcich síl je národ. Vo svojich vrcholných dielach Herder prekonal už búrlivý osvietenký individualizmus hnutia Sturm und Drang, ktoré zohralo revolučnú úlohu v boji o emancipáciu nemeckého myslenia a literatúry spod tlaku feudálneho absolutizmu a v zápase o orientáciu nemeckej kultúry na nové úlohy, diktované pokrokovými silami spoločnosti. Herder teda vo svojich vrcholných prácach popri vyznávaní individuálnej slobody zdôvodňuje aj ideu sebaurčenia a slobody národov, ktorú vtedy nové časy už aj nástojčivo nastoľujú. Slobodou sa v tých časoch konkrétne rozumelo uvoľnenie spod tlaku absolutistického štátu a dogmatizmu cirkvi, uplatňovanie požiadavky sociálnej (ranoburžoáznej) spravodlivosti a právo na sebaurčenie jednotlivca i národa. Každý národ má vraj svoje vlastné dejinné poslanie v službe humanite, a to podľa miestnych a historických podmienok.

Humanita sa však vzťahuje aj na celý ľudský rod: všetci ľudia sú si bratmi a sestrami. Napriek odlišnostiam v reči, povahe i návykoch je ľudstvo v základe jednotné a schopné si pomáhať v úsilí o zblíženie a humanizáciu všetkých národov. A tak parciálne záujmy a ideály jednotlivcov a národov musia byť osvetľované a formované najvznešenejšími ideálmi celého ľudského rodu. Tvorivá aktivita jednotlivcov i národov nadobúda plný zmysel len z hľadiska, ako prispieva rozkvetu celého ľudstva. Práve z tohto hľadiska Herder horoval za politické zjednotenie vlastí, a vo svojej dobe — podľa reálnych možností — usiloval aspoň o kultúrne zblíženie Nemcov. Jednostranný nacializmus však Herder nenávidel a vždy zdôrazňoval, že príchylnosť k vlastnému národu treba spájať s úctou a uznávaním práv iných národov na existenciu a kultúrny rozvoj. A nielen to: treba aktívne vyvíjať úsilie o zblížovanie národov a o vzájomné kultúrne obohacovanie.

Herderove demokratické a humanistické idey, jeho odsudzovanie sociálneho útlaku a vykorisťovania, pranierovanie výbojného nacionalizmu, koloniálnej expanzie, útočných vojen a rasovej nenávisťi, všetky tieto ušľachtilé stránky jeho mysliteľského diela mali vo svete značne pozitívny ohlas už za jeho života a dlho ešte i po jeho smrti. V duchu týchto humanistických ideí sa Herder v osobitnej stati vyslovil so sympatiami a s uznaním o kultúre Slovanov, o ich v podstate ušľachtilých charakterových črtách a o ich mierumilovnosti. Hájil ich právo na samostatný a slobodný rozvoj a vyhlásil, že z Ruska vyrastie nová civilizácia sveta a že slovanské národy v mnohom ohľade dávajú príklad vzorného usporiadania vzťahov medzi národmi.

Herderove úvahy o Slovanoch sa stali východiskom pre rozvinutie obrannej koncepcie utláčaných slovanských národov a základnou koncepciou o poslaní Slovanstva vôbec. Ako je známe, naši obrodenci horlivo nadväzovali na jeho filozofiu dejín, na jeho koncepciu národa, na jeho ponímanie úlohy materinského jazyka a ľudovej slovesnosti pre formovanie národnej kultúry a osobitne aj na jeho výklady dejín slovanských národov a ich historického poslania.